

Σχολικός εκφοβισμός και παιδιά με ΔΑΦ

Σοφία Σαγιά, PhD in English, MPhil (candidate) Special education

Σωκράτης Μαγνήσαλης, MA Education, MA Applied Linguistics, MAODE

www.autismhellas.gr

<http://autismpraxis.ning.com>

Για κάποια παιδιά η σχολική ζωή δεν είναι εύκολη...

ΜΕΡΟΣ Α'

Γενικά στοιχεία που ισχύουν
για όλο τον μαθητικό πληθυσμό

Σχολικός εκφοβισμός: πολλοί ορισμοί...

‘...μια κατάσταση κατά την οποία ασκείται εσκεμμένη, απρόκλητη, συστηματική και επαναλαμβανόμενη βία και επιθετική συμπεριφορά με σκοπό την επιβολή, την καταδυνάστευση και την πρόκληση σωματικού και ψυχικού πόνου σε μαθητές από συμμαθητές τους, εντός και εκτός σχολείου’ **(Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.)**

‘...εσκεμμένη, αρνητική συμπεριφορά που επαναλαμβάνεται εναντίον ενός μαθητή που δυσκολεύεται να υπερασπιστεί τον εαυτό του’ **(Prof. Olweus, Bergen University)**

‘...μια σχέση βίας που περιλαμβάνει πρακτικές καταδυνάστευσης που στερούν το θύμα από τη δυνατότητα αντίδρασης στην απειλή’ **(Sercombe and Donnelly – Bullying and SEN)**

‘...κάτι που μπορεί να σε βλάψει σωματικά και ψυχικά’ **(NAS – A Guide for young people with ASD)**

‘...η επιθετική εκείνη συμπεριφορά που είναι εσκεμμένη, απρόκλητη και επαναλαμβανόμενη, αποτελεί κατάχρηση εξουσίας και εμπεριέχει ανισότητα στη δύναμη αντικειμενική (π.χ. σωματική) ή αντιληπτή (π.χ. προσωπικότητας)’ **(Καραβόλτσου)**

‘...η συμπεριφορά που κάνει τα θύματα να νιώθουν αβοήθητα, φοβισμένα, αγχωμένα και ταπεινωμένα’ **(Scottish Anti-Bullying Steering Group)**

Μία η ουσία:

Ο σχολικός εκφοβισμός δεν είναι απλά μια τυχαία, επιθετική συμπεριφορά που επιφέρει κάποιες περιστασιακές αρνητικές επιπτώσεις στο μαθητή-θύμα. Είναι εσκεμμένα κακόβουλη συμπεριφορά που επιδιώκει να προκαλέσει στο θύμα πέρα από σωματική βλάβη και ένα είδος ψυχικού και συναισθηματικού ακρωτηριασμού που το οδηγεί σε ανικανότητα για δράση, εδραιώνοντας μέσα του την αίσθηση ότι η θυματοποίησή του είναι αναπόφευκτη και η αντίδρασή του μάταιη.

Το απλό φιλικό πείραγμα ανάμεσα σε συμμαθητές δεν αποτελεί σχολικό εκφοβισμό. Ο σχολικός εκφοβισμός εμπεριέχει:

- **Πρόθεση**
- **Συστηματικότητα**
- **Ασυμμετρία σχέσης**
- **Καταδυνάστευση**
- **Σωματική και ψυχική βλάβη**

Πότε μιλάμε για εκφοβισμό;

Απλή διαμάχη μεταξύ συμμαθητών	Σχολικός εκφοβισμός
Ισοδυναμία μεταξύ των μαθητών	Ασυμμετρία μεταξύ των μαθητών
Οι εμπλεκόμενοι μπορεί να είναι φίλοι	Οι εμπλεκόμενοι δεν είναι φίλοι
Η αρνητική συμπεριφορά δεν είναι συστηματική	Η αρνητική συμπεριφορά επαναλαμβάνεται συστηματικά
Η σύγκρουση δεν είναι προμελετημένη ούτε υπάρχει κακόβουλη πρόθεση	Η πράξη είναι προμελετημένη
Ακολουθείται από μεταμέλεια και τύψεις	Ο νταής μεταθέτει την ευθύνη, δεν υπάρχει πραγματική μεταμέλεια
Η σχέση μεταξύ των μαθητών αποκαθίσταται	Δεν επιδιώκεται η αποκατάσταση της σχέσης μεταξύ των μαθητών
Και οι δύο εμπλεκόμενοι έχουν ενεργητική συμμετοχή	Μόνο ο ένας εμπλεκόμενος συμμετέχει ενεργά
Οι εμπλεκόμενοι έχουν συνήθως υποστηρικτές	Το θύμα δεν έχει καμιά υποστήριξη
Επιδιώκεται η επίλυση της διαφοράς	Επιδιώκεται η απόκτηση του ελέγχου

Τα πρόσωπα του εκφοβισμού

Υπάρχουν πέντε βασικές μορφές βίας στον εκφοβισμό:

- **Σωματική / Άμεση** (π.χ πρόκληση πόνου ή τραυματισμού, κλοπή ή καταστροφή προσωπικών αντικειμένων)
- **Λεκτική** (π.χ. βρισιές, κοροϊδίες, χλευασμός, προσβολές)
- **Εξωλεκτική** (π.χ. μορφασμοί, χειρονομίες)
- **Κοινωνική / Έμμεση** (π.χ. φήμες, διαδόσεις, αποκλεισμός)
- **Ηλεκτρονική** (π.χ. απειλές, προσβολές, δημοσιοποίηση εικόνων, διάδοση φημών μέσω κινητού τηλεφώνου και διαδικτύου)

Εκτός από τις παραπάνω μορφές βίας αρκετοί μαθητές υφίστανται εκφοβισμό "υποκινούμενης παραβατικότητας" όταν αναγκάζονται από το θύτη να κάνουν ανάρμοστες ή παρεξηγήσιμες πράξεις προς άλλους (π.χ. κλοπές) και έτσι μετατρέπονται σε ακούσιους θύτες.

Η διαλεκτική του εκφοβισμού: Οι άμεσα εμπλεκόμενοι

Ο θύτης

- Δημοφιλής αλλά με χαμηλή αυτοεκτίμηση
- Ναρκισσιστικό σχήμα προσωπικότητας
- Ρέπει προς την παραβατικότητα
- Δίχως ηθικούς ενδοιασμούς ή τύψεις ή ενσυναίσθηση
- Αδιαφορεί για τις συνέπειες ή την πιθανή τιμωρία
- Ικανοποιείται προκαλώντας «πόνο»
- Απολαμβάνει την αίσθηση δύναμης πάνω στο θύμα
- Χειριστικός - Κατηγορεί το θύμα

Το θύμα

- Ανασφαλής, αγχώδης, μοναχικός, κοινωνικά απομονωμένος
- Ανήκει σε μειοψηφική ομάδα
- Σωματικά αδύναμος
- «Προκλητικός» (αδέξιος, θορυβώδης...)
- Παθητικός, εσωστρεφής, με χαμηλή αυτοεκτίμηση

Ο παρατηρητής

- Υποστηρίζει τον θύτη
- Προσποιείται ότι δεν είδε τίποτα, απομακρύνεται από τη σκηνή
- «Θυματοποιείται», παγώνει, παραμένει αδρανής
- Μπορεί να αποδοκιμάζει το θύτη αλλά δεν το δείχνει

Ο εκφοβισμός δεν συμβαίνει στο κενό. Είναι πράξη κοινωνικής παθογένειας.

Η διαλεκτική του εκφοβισμού: Το πλαίσιο

Κοινωνικό / οικογενειακό υπόβαθρο

- Πρότυπα βίας
- Κοινωνία σε κρίση
- Κατάρρευση ηθικών αξιών
- Δικαίωση της βίας ως λύση στα προβλήματα
- Θεωρίες επικράτησης του ισχυρότερου
- Στιγματισμός της διαφορετικότητας

Σχολικό περιβάλλον

- Ελλιπής ενημέρωση του διδακτικού προσωπικού
- Έλλειψη πολιτικής αντιμετώπισης του εκφοβισμού
- Μαζικότητα, μεγάλη ποικιλία χαρακτηριστικών στο μαθητικό σώμα
- Ανία, παθητικότητα των μαθητών
- Έλλειψη βούλησης αντιμετώπισης του προβλήματος
- Γραφειοκρατία – Ευθυνοφοβία
- Απουσία μέντορα, τυπικές σχέσεις δασκάλων -μαθητών

Ο εκφοβισμός δεν συμβαίνει στο κενό. Είναι πράξη κοινωνικής παθογένειας.

Το πλέγμα των επιπτώσεων

Θύματα

Σωματικές επιπτώσεις

- Γρατζουνιές, μώλωπες, διαστρέμματα, διάσειση
- Πονοκέφαλοι, στομαχόπονοι
- Αϋπνία, εφιάλτες
- Απώλεια όρεξης, βουλιμία

Ψυχολογικές επιπτώσεις

- Στρες - Άγχος
- Κυκλοθυμία
- Ευερεθιστότητα
- Κρίσεις πανικού
- Χαμηλή αυτοεκτίμηση
- Αίσθημα ενοχής και φόβου
- Κατάθλιψη - Αυτοκτονικές τάσεις

Κοινωνικές επιπτώσεις

- Απομόνωση
- Δυσκολία στη δημιουργία φίλων
- Υποταγή στην ομάδα των νταήδων

Ακαδημαϊκές επιπτώσεις

- Σχολική άρνηση - απουσίες
- Χαμηλές επιδόσεις
- Μειωμένη ικανότητα συγκέντρωσης

Θύτες

- Αδυναμία να αποδεχτούν τον εαυτό τους και να αντλήσουν δύναμη και αυτοεκτίμηση με θετικούς, δημιουργικούς τρόπους
- Δυσκολία διαπροσωπικών σχέσεων, διαχείρισης θυμού και συγκρούσεων
- Έχουν αυξημένο κίνδυνο νεανικής και ενήλικης εγκληματικότητας

Παρατηρητές

- Εκτίθενται σε ένα συντριπτικό ηθικό δίλημμα
- Κινδυνεύουν να στοχοποιηθούν
- Συνηθίζουν σε μια «κουλτούρα βίας»

Διάχυτη διαταραχή του σχολικού περιβάλλοντος

Οι έρευνες έχουν αποκλίνοντα αποτελέσματα που πιθανότατα οφείλονται σε: μεθοδολογικές διαφορές, διαφορετικούς ορισμούς του φαινομένου για τους συμμετέχοντες, τα διάφορα είδη εκφοβισμού, χρονολογικές και δημογραφικές αποκλίσεις, διαφορετικό τρόπο ανάλυσης των δεδομένων κ.λ.π.. Επιπλέον το θέμα θεωρείται taboo και αυτό ίσως σημαίνει ότι υπάρχουν «κλειστά στόματα».

Ένα ασφαλές συμπέρασμα είναι ότι το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού είναι υπαρκτό και διάχυτο

Ενδεικτικές μελέτες – Διεθνείς

Harvard School of Health Study – USA (2011)

Ποσοστό εμφάνισης 44% στο Γυμνάσιο, 20% στο Λύκειο, Δημοτικό

US Department of Health and Human Services (2012)

Ποσοστό εμφάνισης 37%

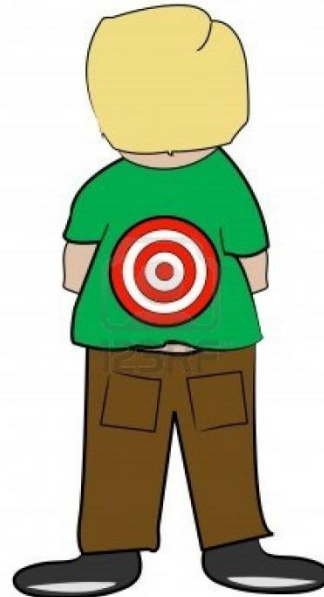
National Education Association – USA (2013)

1 στους 3 μαθητές Γυμνασίου έχει πέσει θύμα εκφοβισμού

Action plan on bullying -UK (2013)

Συγκριτική μελέτη μεταξύ 39 ευρωπαϊκών χωρών.

Μέσο ποσοστό εμφάνισης 29.2%

Ενδεικτικές μελέτες – Ελλάδα

Σε παλαιότερες μελέτες τα ποσοστά κυμαίνονται ανάλογα με την ηλικία και τη μεθοδολογία:

30% (Kalliotis, 2000)

6-8% (Πετρόπουλος & Παπαστυλιανού, 2001)

14.7% (Pateraki & Houndoumadi, 2001)

37% (ΕΚΚΕ, 2006)

Ε.Ψ.Υ.Π.Ε. (2010)

«Το 10-15% των μαθητών πέφτουν θύματα διαφόρων μορφών εκφοβισμού και βίας στο σχολείο»

Διάχυτη διαταραχή του σχολικού περιβάλλοντος

Πρόγραμμα ΔΑΦΝΗ – Ευρωπαϊκή Έρευνα για το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού (2012)

Συμπεριφορές	Ποσοστό
Το να πειράζεις – κοροϊδεύεις κάποιον εξαιτίας της εξωτερικής του εμφάνισης	67.36%
Τα παρατσούκλια ή οι κοροϊδευτικές εκφράσεις που στοχεύουν στο χρώμα ή στην καταγωγή κάποιου	55.50%
Το να αναγκάζεις κάποιον να κάνει πράγματα που θες με τη χρήση βίας (λεκτική, σωματική ή ψυχολογική)	67.80%
Το να είσαι κακός με κάποιον κοροϊδεύοντάς τον, κάνοντας πλάκα εις βάρος του, ασκώντας του φυσική ή λεκτική βία περισσότερες από μια φορές	65.29%
Το να κοροϊδεύεις κάποιον , ρίχνοντάς τον και ακινητοποιώντας τον στο έδαφος	60.04%
Το να αποκλείεις – απομονώνεις κάποιον	37.84%
Το να χρησιμοποιείς τηλέφωνο / email / chat rooms/ δίκτυα ηλεκτρονικής κοινωνικής δικτύωσης για να εκφοβίζεις και να απειλείς κάποιον	60.98%
Το να προσβάλεις κάποιον μέσω περιπαιχτικών ιστοριών / αστείων	29.64%

ΜΕΡΟΣ Β'

Σχολικός εκφοβισμός και παιδιά με
Διαταραχές του Αυτιστικού Φάσματος

Ανησυχητικές Στατιστικές για τα παιδιά με ΔΑΦ

- Πρόσφατη έρευνα στις ΗΠΑ (2013) αναφέρει ότι το 70% των παιδιών στο φάσμα του αυτισμού υπόκειται σε σχολικό εκφοβισμό. -Kennedy Krieger Institute, Baltimore, USA.
- Το Interactive Autism Network (2012) αναφέρει ότι το 63% των παιδιών στο Φάσμα έχουν πέσει θύματα εκφοβισμού.
- Σύμφωνα με ερευνητές του Πανεπιστημίου Johns Hopkins (2011) 61 % των παιδιών με Άσπεργκερ έχουν υποστεί σχολικό εκφοβισμό.
- Έρευνα της NAS (2006), αναφέρει ότι σύμφωνα με συντηρητικές εκτιμήσεις 2 στα 5 παιδιά με ΔΑΦ έχουν εκφοβιστεί. Ο αριθμός για τα παιδιά με Άσπεργκερ ή ΥΛΑ είναι ακόμα υψηλότερος (3 στα 5).
- Προηγούμενη έρευνα ανεβάζει το ποσοστό για την συγκεκριμένη υποομάδα ΔΑΦ στο 90% (Little, 2002).
- Έρευνα του Πανεπιστημίου Washington (St. Louis-USA) του 2012, επιβεβαιώνει ότι τα παιδιά με ΔΑΦ έχουν τέσσερις φορές περισσότερη πιθανότητα να υποστούν σχολικό εκφοβισμό (46% μαθητές με ΔΑΦ – 10,2% γενικός πληθυσμός).
- Το Πανεπιστήμιο Berkeley (California – USA) μετά από έρευνα σε δείγμα 11.000 μαθητών καταλήγει: «Το ποσοστό σχολικού εκφοβισμού και θυματοποίησης των παιδιών με ΔΑΦ είναι ανησυχητικά υψηλό».
- Άλλη έρευνα της NAS (Reid and Batten, 2006), δείχνει ότι το 40% των παιδιών με ΔΑΦ έχουν θυματοποιηθεί στο σχολείο ενώ το ποσοστό για τους μαθητές με Σύνδρομο Άσπεργκερ ανεβαίνει στο 59%.
- Σε έρευνα που έγινε στον Καναδά (Cappadocia et al., 2012) βρέθηκε ότι το 77% των παιδιών στο Φάσμα , έχουν υποστεί σχολικό εκφοβισμό.
- Έρευνα του 2012, του Πανεπιστημίου Bond (Queensland – Australia) αναφέρει ότι το 80% των μαθητών με Αυτισμό έχουν υποστεί εκφοβισμό.
- Έρευνα του Autism Spectrum Australia (2012) σε ενήλικες στο Φάσμα έδειξε ότι το 70% είχε πέσει θύμα εκφοβισμού στο σχολείο.
- Τα παιδιά που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού κινδυνεύουν περισσότερο να γίνουν θύματα σχολικού εκφοβισμού, (Attwood, 2005).

Παιδιά με ΔΑΦ: Εύκολοι στόχοι

Τα παιδιά με ΔΑΦ εμφανίζουν περίεργες (για τους άλλους) και συχνά ακατανόητες συμπεριφορές με αποτέλεσμα να ξεχωρίζουν, ειδικά κατά την εφηβεία, επειδή έχουν:

- Δυσκολίες στη κοινωνική αλληλεπίδραση
- Δυσκολίες στη λεκτική και εξωλεκτική επικοινωνία
- Στερεοτυπίες
- Πιθανά αισθητηριακά προβλήματα

Επιπλέον τα άτομα με ΔΑΦ είναι κοινωνικά «αφελή» καθώς δυσκολεύονται να αποκωδικοποιήσουν τη γλώσσα του σώματος και τις εκφράσεις των άλλων ή/και να αντιληφθούν τα απώτερα κίνητρά τους.

Επομένως είναι «ιδανικοί στόχοι» για τους νταήδες

Στο σχολείο, τα παιδιά με ΔΑΦ συχνά γίνονται στόχοι εκφοβισμού «υποκινούμενης παραβατικότητας» όταν κάποιος που προτίθεται να τα ξεγελάσει τους προσφέρει τη «φιλία» του και τα κατευθύνει, ως «φίλος» πλέον, να εμπλακούν σε ανάρμοστες καταστάσεις. Κάποια παιδιά με ΔΑΦ θα κάνουν πράγματα που τους λένε οι συμμαθητές τους για να γίνουν αποδεκτά από την ομάδα αλλά χωρίς να μπορούν να καταλάβουν ότι οι πράξεις τους είναι ανάρμοστες και ότι μπορεί να βρουν το μπελά τους.

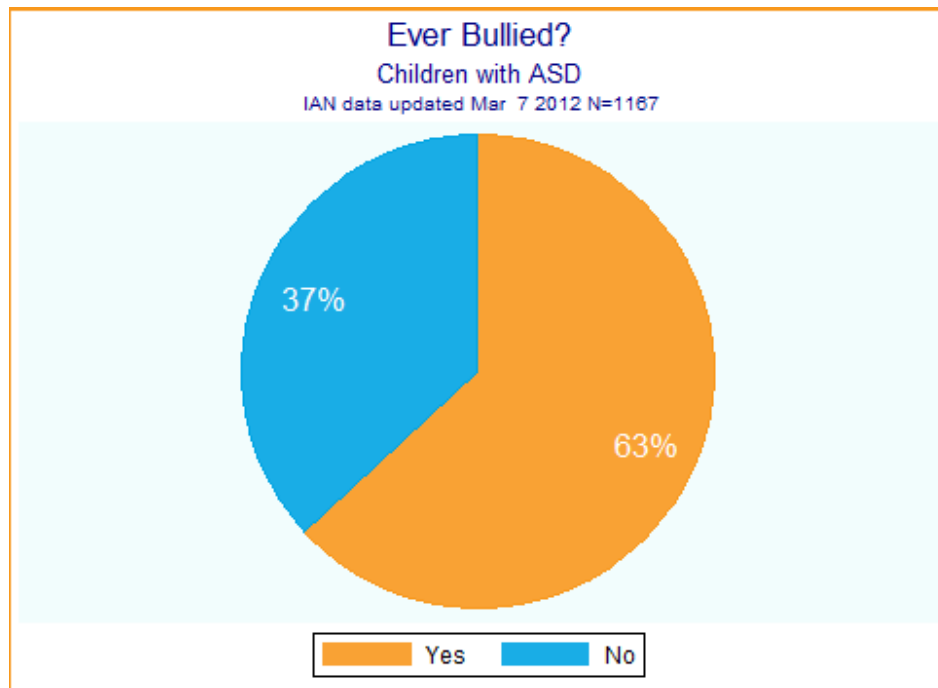
Οι μαθητές με ΔΑΦ προτιμούν να παίζουν μόνοι και αυτή η απομόνωση, χωρίς την υποστήριξη των συμμαθητών, τους κάνει ευάλωτους σε εκφοβισμό.

Επίσης μπορεί να μιλάνε με έναν ασυνήθιστα μηχανικό, επίσημο ή «ξύλινο» τρόπο, να συμπεριφέρονται εκκεντρικά ή να κάνουν ανάρμοστα σχόλια.

Οι μαθητές με ΔΑΦ είναι πιθανόν να μην μπορούν να αναφέρουν σωστά ένα περιστατικό εκφοβισμού.

Παιδιά με ΔΑΦ: Εύκολοι στόχοι

«Είμαστε τα ιδανικά 'θύματα' κάτι που οι νταήδες καταλαβαίνουν αμέσως: δεν έχουμε τακτικές λεκτικής ή σωματικής αυτοάμυνας, είμαστε απίστευτα αφελείς... Κάτι τόσο απλό όσο ένα ειρωνικό σχόλιο μπορεί να μας κάνει να ξεσπάσουμε σε δάκρυα ή να οργιστούμε.» - Claire Sainsbury, *Martian in the playground*

Ο Θοδωρής πάει στην Πρώτη Γυμνασίου και ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τα τρένα. Γνωρίζει όλους τους τοπικούς προορισμούς και τις ανταποκρίσεις. Διαβάζει βιβλία για τρένα και συλλέγει φωτογραφίες τους. Συχνά προσπαθεί να πιάσει κουβέντα με τους συμμαθητές του για τα τρένα. Όταν αγχώνεται, ηρεμεί μιλώντας για τρένα και κοιτάζοντας το άλμπουμ με τις φωτογραφίες που συλλέγει.

Κάποια από τα παιδιά στη τάξη του, τον κοροϊδεύουν βάζοντάς τον να επαναλαμβάνει πληροφορίες, τον μπερδεύουν μιλώντας για ανύπαρκτους προορισμούς ή προσπαθούν να τον αγχώσουν αναφέροντας φανταστικά περιστατικά σχετικά με τρένα. Ο Θοδωρής δυσκολεύεται να ξεχωρίσει πότε οι άλλοι στα αλήθεια μοιράζονται τα ενδιαφέροντά του και πότε τα χρησιμοποιούν για να τον πειράξουν. Κάποια στιγμή τα αγόρια πήραν το άλμπουμ από την τσάντα του και τον κοροϊδεύαν καθώς έτρεχε πίσω τους αναστατωμένος.

Τελικά πρόλαβε ένα από τα παιδιά και ένα μέλος του διδακτικού προσωπικού τον είδε να το χτυπάει. Επειδή ο δάσκαλος δεν γνώριζε τι είχε προηγηθεί και καθώς ο Θοδωρής δεν μπόρεσε να εξηγήσει τι είχε συμβεί, τιμωρήθηκε.

Όταν ο μαθητής με ΔΑΦ εκλαμβάνεται ως εκφοβιστής

Οι μαθητές με ΔΑΦ μπορεί να παρουσιάσουν (φαινομενικά) εκφοβιστική συμπεριφορά για τους παρακάτω λόγους.

- Μιμούνται συμπεριφορές που είδαν.
- Ο μόνος τρόπος κοινωνικής αλληλεπίδρασης που πιθανόν κατανοούν είναι «δράση – αντίδραση», είναι απίθανο ότι το κίνητρο τους είναι να προκαλέσουν κακό.
- Επιζητούν μια κοινωνική σχέση αλλά με κοινωνικά ακατάλληλο τρόπο.
- Ακολουθούν προτροπές ή οδηγίες άλλων ή επιδιώκουν να γίνουν αποδεκτοί σε μια παρέα με παρόμοιες συμπεριφορές.
- Θέλουν να ανταποδώσουν χωρίς όμως να κατανοούν τις συνέπειες των πράξεών τους.
- Θέλουν οι ίδιοι να αποφύγουν πιθανό εκφοβισμό.
- Θεωρούν ότι έτσι θα κάνουν φίλους
- Εάν χάσουν σε κάποιο παιχνίδι μπορεί να αντιδράσουν επιθετικά επειδή δεν κατανοούν τις έννοιες «χάνω» και «κερδίζω».

Ο Πέτρος φοιτά στην 1^η τάξη. Ο δάσκαλός του ανησυχεί γιατί δείχνει επιθετική συμπεριφορά στην αυλή. Κυνηγάει τα άλλα παιδιά ή τους ορμάει από πίσω. Οι συμμαθητές του συχνά τρομάζουν και τον σπρώχνουν μακριά ή τον χτυπούν αλλά ο Πέτρος απλά γελάει και συνεχίζει να τους κυνηγάει.

Μιλώντας με τους γονείς του, ο δάσκαλός του κατάλαβε ότι στον Πέτρο αρέσει να βλέπει αγώνες πάλης στην τηλεόραση και ότι προσπαθεί να «αναπαραστήσει» σκηνές από τους αγώνες με τους συμμαθητές του. Έγραψε τότε μια κοινωνική ιστορία για να βοηθήσει τον Πέτρο να καταλάβει ότι τα σκληρά παιχνίδια μπορεί να τα παίζει με τον μπαμπά του στο σπίτι και όχι στην αυλή του σχολείου. Του έδωσε επίσης διάφορες κάρτες με πιο κατάλληλα παιχνίδια και δραστηριότητες και στο διάλειμμα τον ενθάρρυνε να δίνει την κατάλληλη κάρτα στους συμμαθητές του κάθε φορά που ήθελε να παίξει κάτι.

Ο δάσκαλος επίσης εξήγησε στα άλλα παιδιά ότι θα βοηθούσαν τον Πέτρο να μάθει να παίζει σωστά αν ακολουθούσε τις οδηγίες στις κάρτες. Επίσης ο δάσκαλος καθιέρωσε ένα πρόγραμμα ενίσχυσης της φιλίας δίνοντας αυτοκόλλητα στα παιδιά κάθε φορά που βοηθούσαν τον Πέτρο.

Στρατηγικές για την διαχείριση της εκλαμβανόμενης ως εκφοβιστικής συμπεριφοράς των μαθητών με ΔΑΦ

- Μπορεί να χρησιμοποιηθεί κοινωνική εκπαίδευση για να βοηθηθεί ο μαθητής να αναπτύξει τις κατάλληλες δεξιότητες κοινωνικής αλληλεπίδρασης.
- Μπορεί να χρειάζονται ακριβείς οδηγίες σχετικά με το ποιοί είναι οι κοινωνικά αποδεκτοί τρόποι να εκφράζουν τα συναισθήματά τους. Οι οδηγίες πρέπει να είναι σαφείς και συγκεκριμένες έτσι ώστε το παιδί να καταλάβει σε ποιες συμπεριφορές αναφέρονται.
- Για να είστε σίγουροι ότι ο μαθητής με ΔΑΦ καταλαβαίνει τι συνεπάγεται η «εκφοβιστική» συμπεριφορά του, θα μπορούσατε να δημιουργήσετε μια γραπτή ή/και εικονογραφημένη λίστα των συνεπειών.
- Μπορείτε επίσης να ενισχύσετε τις κοινωνικά αποδεκτές αλληλεπιδράσεις μέσω ενός συστήματος επιβράβευσης που θα περιλαμβάνει κατάλληλες, σαφείς και άμεσες επιβραβεύσεις
- Οι μαθητές με ΔΑΦ πρέπει επίσης να διδάσκονται στρατηγικές ηρεμίας και χαλάρωσης όταν αναστατώνονται, ως εναλλακτική λύση στην επιθετική έκφραση του άγχους ή του θυμού τους.

➤*Να λέτε «Δεν πρέπει να κλωτσάς, να χτυπάς και να σπρώχνεις τα άλλα παιδιά» αντί να λέτε «Μην πειράζεις τα άλλα παιδιά». Έτσι θα είστε σίγουροι ότι ένα παιδί με ΔΑΦ καταλαβαίνει τι σημαίνει απαράδεκτη συμπεριφορά.*

➤*Μην υποθέτετε ότι οι μαθητές με ΔΑΦ αντιλαμβάνονται τι εννοείτε όταν λέτε «Να είσαι καλό παιδί». Θα πρέπει να κάνετε λίστες με τις θετικές ή φιλικές συμπεριφορές που αναμένονται από αυτούς ανάλογα με την περίπτωση.*

➤*Τα συμπεριφορικά προβλήματα μπορούν επίσης να αντιμετωπισθούν μέσω Εξατομικευμένων Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων που θέτουν συγκεκριμένους στόχους και χρησιμοποιούν συγκεκριμένες, για κάθε στόχο, στρατηγικές επίτευξής του.*

ΜΕΡΟΣ Γ'

Αντιμετωπίζοντας τον σχολικό
εκφοβισμό των παιδιών με ΔΑΦ

Αρχές μιας πολιτικής ενάντια στον σχολικό εκφοβισμό

Απαιτείται συστημική και συστηματική προσέγγιση

- Πρέπει να υπάρχουν μηχανισμοί εφαρμογής, παρακολούθησης και αναθεώρησής της
- Πρέπει να δίνει σε όλα τα μέλη της σχολικής κοινότητας τη δυνατότητα να έχουν ενεργό ρόλο στην εφαρμογή της
- Πρέπει να διασφαλίζει ότι οι γονείς και κηδεμόνες που εκφράζουν κάποιο παράπονο σχετικά με περιστατικό εκφοβισμού, αντιμετωπίζονται σοβαρά
- Πρέπει να διασφαλίζει ότι όλοι μαθητές και μέλη του προσωπικού αντιλαμβάνονται ότι κάθε περιστατικό εκφοβισμού θα αντιμετωπίζεται με αποτελεσματικότητα και ευαισθησία
- Πρέπει να ενημερώνεται από άλλες σχετικές πολιτικές που εφαρμόζονται αλλού

- ❖ Καθορισμός πολιτικής
- ❖ Ενημέρωση διδασκόντων – υποστηρικτικού προσωπικού
- ❖ Ενημέρωση συμμαθητών
- ❖ Ενίσχυση της κατανόησης και αποδοχής της διαφορετικότητας με πρακτικό τρόπο
- ❖ Οργάνωση σχεδίου πρόληψης
- ❖ Συνεπής εφαρμογή της πολιτικής που έχει συμφωνηθεί

Γενικές στρατηγικές αντιμετώπισης

- Διασφαλίστε ότι οι σχολικοί κανόνες σχετικά με τον εκφοβισμό είναι σαφείς έτσι ώστε να μην μπορούν να υπάρξουν παρεξηγήσεις σχετικά με το τι συνιστά εκφοβισμό.
- Εντοπίστε τις ώρες και τους χώρους υψηλού κινδύνου και αν είναι δυνατόν αυξήστε την επιτήρηση
- Διαλέξτε εσείς τα μέλη των ομάδων όταν οι μαθητές πρέπει να δουλέψουν ομαδικά
- Δημιουργήστε ένα «κουτί εκφοβισμού».
- Δώστε θετικά παραδείγματα και επιβραβεύστε τη θετική συμπεριφορά.
- Αντιμετωπίστε τον ηλεκτρονικό εκφοβισμό.

PHOTO: THINKSTOCK

Ειδικές στρατηγικές αντιμετώπισης

Για το Δημοτικό

- Δημιουργείστε ένα «κύκλο φίλων» - μια ομάδα 6 έως 8 παιδιών που προσφέρονται να υποστηρίξουν τον μαθητή με ΔΑΦ συμπεριλαμβάνοντάς τον στη παρέα τους.
- Δημιουργείστε το «παγκάκι της φιλίας» στο προαύλιο. Αυτό είναι ένα καθορισμένο παγκάκι όπου κάθονται όσοι επιθυμούν να προσκληθούν για να συμμετέχουν σε κάποιο παιχνίδι.
- Ορίστε μία περιοχή της σχολικής αυλής ως «χώρο ήσυχου παιχνιδιού» ή επιτρέψτε στους μαθητές με ΔΑΦ να έχουν πρόσβαση σε ειδικούς χώρους.
- Δομήστε την ώρα του διαλείμματος. Τα παιδιά με ΔΑΦ ανταποκρίνονται καλύτερα στη δόμηση έτσι βρίσκουν το αδόμητο περιβάλλον του διαλείμματος ιδιαίτερα απαιτητικό.
- Εάν είναι δυνατό αυξήστε την επιτήρηση στο διάλειμμα.
- Ορίστε συγκεκριμένα θρανία για κάποια παιδιά.

Για το Γυμνάσιο

- Οργανώστε «φίλους» για τη διαδρομή από και προς το σχολείο.
- Μερικά σχολεία βρίσκουν ότι η μετατόπιση των ωρών του διαλείμματος αποδίδει αφού δεν βρίσκονται όλοι οι μαθητές ταυτόχρονα μαζί στην αυλή.
- Επιτρέψτε στους μαθητές με ΔΑΦ να χρησιμοποιούν ένα ιδιαίτερο χώρο, π.χ. την αίθουσα Η/Υ, κατά το διάλειμμα.
- Οργανώστε «λέσχες διαλειμμάτων». Αυτές επιβλέπονται από ένα μέλος του προσωπικού και παρέχουν τη δυνατότητα για οργανωμένες δραστηριότητες.

Βιωματική προσέγγιση

Στο Δημοτικό

- Το **παιχνίδι ρόλων** μπορεί να αποτελέσει ένα αποτελεσματικό εργαλείο ενάντια στον εκφοβισμό, ιδιαίτερα με μικρές ομάδες (μια τάξη ή ένα επίπεδο). Οι μαθητές με τη σειρά παίρνουν το ρόλο του «στόχου», του «νταή», των «οπαδών του νταή» και των «παρατηρητών» και ομαδικά αποφασίζουν την καλύτερη έκβαση σε διάφορα σενάρια. Το παιχνίδι μπορεί να τελειώσει με ένα «μαθητικό δικαστήριο» που θα αποφασίσει ποια είναι η κατάλληλη ποινή για τον «νταή».
- Υπάρχουν επίσης διάφορες **γραπτές δραστηριότητες** που μπορούν να βοηθήσουν τους μαθητές να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο του εκφοβισμού. Για παράδειγμα μπορείτε να ζητήσετε από τους μαθητές να ξαναγράψουν ένα πιο κατάλληλο τέλος για μια ιστορία εκφοβισμού κατά το οποίο το θύμα βρίσκει νέους τρόπους να αντιμετωπίσει τον νταή ή ο νταής βρίσκει άλλο τρόπο «διασκέδασης» στο προαύλιο.
- Θα μπορούσατε επίσης να σχεδιάσετε **υποθετικά σενάρια**, τα οποία αναπτύσσουν την κριτική τους ικανότητα και τη ανεκτικότητα τους. Σε αυτά οι μαθητές πρέπει να σκεφτούν και να γράψουν πως θα αντιδρούσαν αν εκφοβίζονταν ή αν πιέζονταν να συμμετάσχουν σε ομάδα εκφοβισμού άλλων ή αν γίνονταν μάρτυρες κάποιου ανάλογου περιστατικού.

Στο Γυμνάσιο

- Το θέμα του σχολικού εκφοβισμού μπορεί να **συζητηθεί σε βάθος** σε μαθήματα όπως η Οικιακή Οικονομία, ενθαρρύνοντας τους μαθητές να μιλήσουν είτε για υποθετικές καταστάσεις είτε για βιώματά τους.
- Μπορείτε να χρησιμοποιήσετε κάποιο **παιχνίδι ρόλων** για να βοηθήσετε τους μαθητές να καταλάβουν που βρίσκονται τα όρια της κάθε συμπεριφοράς και για να δείξετε παραστατικά, πως το να ενοχλούμε κάποιον μπορεί να ερμηνευθεί διαφορετικά, ανάλογα με την αντίδραση του στόχου, την αρχική πρόθεση και τη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στους εμπλεκόμενους.
- Θα πρέπει επίσης να **συζητηθούν πιο «ύπουλα» είδη εκφοβισμού** ειδικά ο έμμεσος και ο μη λεκτικός στους οποίους ένας μαθητής με ΔΑΦ είναι πιο ευάλωτος, για να μπορούν οι μαθητές να τους αναγνωρίζουν.
- Πολύ χρήσιμη θα ήταν και μια **συζήτηση πάνω στο θέμα της πίεσης των συνομηλίκων** καθώς και των αποτελεσμάτων του εκφοβισμού .
- Οργανώστε σχετικά projects μαζί με τους μαθητές.

Ενισχύοντας την κατανόηση σχετικά με τις ΔΑΦ στο σχολείο

Μεταξύ των συμμαθητών

- Δημιουργείστε τετράδια εργασίας με τα οποία οι μαθητές μαθαίνουν να καταλαβαίνουν τις δικές τους δυνάμεις και τους τομείς όπου χρειάζονται υποστήριξη. Αυτό θα τους βοηθήσει να καταλάβουν ότι όλοι είμαστε διαφορετικοί.
- Διοργανώστε ενημερωτικές εκδηλώσεις για όλο το σχολείο σχετικά με τις αναπηρίες και τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να υποστηρίξουμε άτομα με αναπηρία.
- Επιβραβεύστε (ανάλογα με το σύστημα που ισχύει στο σχολείο σας) πράξεις καλοσύνης και ανεκτικότητας και γενικά κάθε θετική συμπεριφορά.
- Υποστηρίξτε τους συμμαθητές των παιδιών με ΔΑΦ στη προσπάθειά τους να κατανοήσουν και να πλησιάσουν αυτά τα άτομα δίνοντάς τους πρακτικές ιδέες για το πώς θα συμπεριφερθούν απέναντί τους

Μεταξύ των διδασκόντων

- Σε κανέναν δεν αξίζει να ταπεινώνεται ή να γελοιοποιείται ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του και το προσωπικό του σχολείου παίζει σημαντικό ρόλο στην διάδοση αυτού του πνεύματος στους μαθητές και στην ενίσχυση του σεβασμού για τους άλλους.
- Το προσωπικό του σχολείου μπορεί να θεωρεί μερικές φορές ότι οι μαθητές με ΔΑΦ ευθύνονται για τις εκφοβιστικές συμπεριφορές των συμμαθητών τους απέναντί τους εξαιτίας της εκκεντρικότητάς τους και να νομίζει ότι ο εκφοβισμός θα σταματήσει αν τα θύματα αλλάξουν συμπεριφορά.
- Κανένα παιδί δεν πρέπει να θεωρείται υπεύθυνο για την εκφοβιστική συμπεριφορά απέναντί του λόγω της συμπεριφοράς ή της εμφάνισής του.
- Τα σχολεία θα πρέπει να φροντίσουν για την εκπαίδευση του προσωπικού (διοικητικού, διδακτικού και υποστηρικτικού) ούτως ώστε για να ενισχυθεί η κατανόησή τους για τα παιδιά με ΔΑΦ.
- Αυτό θα βοηθήσει το προσωπικό να μην συμβάλλει, έστω και άθελά του, στην κακομεταχείριση των παιδιών με ΔΑΦ εξαιτίας συμπεριφορών τους που δεν μπορούν να ελέγξουν.

Τι μπορώ να κάνω για το παιδί μου;

- Ενημερώστε το σχολείο με όσες λεπτομέρειες κρίνετε απαραίτητες
- Μάθετε το παιδί να μην σκέφτεται φωναχτά
- Δείξτε του πώς να κρύβει τα χέρια του κάτω από το θρανίο εάν κάνει κάποια περιέργη κίνηση, κρατώντας λίγο blu tac ή ένα μολύβι
- Ενημερώστε με απλά λόγια τους συμμαθητές ότι αυτές οι κινήσεις δείχνουν άγχος και ζητήστε τους να το βοηθούν
- Προσπαθήστε να φτιάξετε εσείς ένα κύκλο φίλων κανονίζοντας συναντήσεις πχ. για κάποιο project ή δραστηριότητα μετά το σχολείο ή το Σαββατοκύριακο
- Συνεννοηθείτε με το σχολείο για το αν είναι δυνατόν το παιδί να έχει έναν χώρο όπου θα απασχολείται στα διαλείμματα πχ. βιβλιοθήκη ή αίθουσα υπολογιστών
- Εξηγήστε του πως πρέπει να βρίσκεται κοντά σε μεγάλες παρέες και να μην απομονώνεται
- Βρείτε μερικές ψυχραιμες απαντήσεις σε προσβλητικά σχόλια και κάνετε πρόβα με το παιδί στο σπίτι για το πώς πρέπει να απαντά στους νταήδες πχ. ο νταής λέει: «Βρωμάς». Το παιδί απαντά: «Και βέβαια όχι, αφού κάνω μπάνιο κάθε μέρα». Αυτή η άσκηση δεν στοχεύει τόσο στο να αποστομωθεί ο νταής όσο στο να δώσει ένα μέρος του ελέγχου στο θύμα.
- Διδάξτε του τα χαρακτηριστικά του καλού φίλου και τι θα πρέπει να αποφεύγει

Η αξία της σωστής ενημέρωσης

«Άκουσε νεαρέ», λέει ο δάσκαλος με έντονη φωνή, «βαρέθηκα αυτή τη συμπεριφορά. Όταν απευθύνεσαι σε μένα θα με αποκαλείς κύριε, κατάλαβες;». Ο Δημήτρης μπερδεύτηκε. Τι σημαίνει απευθύνομαι; Γιατί να μην αποκαλεί τον δάσκαλο με το όνομά του; Δεν ξέρει τι πρέπει να κάνει.

Εξαιτίας των εγγενών χαρακτηριστικών του αυτισμού ο μαθητής που βρίσκεται στο φάσμα μπορεί να φανεί παραβατικός, αδιάφορος ή προκλητικός. Μπορεί να μην καταλαβαίνει τι του ζητείται ή να διορθώνει τον δάσκαλο με διδακτικό ύφος ή να εκλαμβάνει κυριολεκτικά τα λόγια του δασκάλου.

Όταν ο δάσκαλος δεν γνωρίζει για το φάσμα του αυτισμού και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ατόμων που βρίσκονται σε αυτό είναι πιθανόν να καταφύγει στις συστηματικές παρατηρήσεις ή ακόμα και στις επανειλημμένες τιμωρίες προκειμένου να «πειθαρχήσει» το παιδί με αποτέλεσμα να μετατρέπεται άθελά του σε εκφοβιστή.

Υποστηρίζοντας τους μαθητές με ΔΑΦ

- Μπορείτε να βοηθήσετε ένα παιδί με ΔΑΦ να μάθει να ξεχωρίζει μεταξύ εκφοβισμού και τυχαίων περιστατικών ή παρεξηγήσεων διδάσκοντάς του κοινωνικές δεξιότητες μέσω παιχνιδιών ρόλων ή κοινωνικών σεναρίων ή ακόμα και εικόνων που αποτυπώνουν κοινωνικές καταστάσεις.
- Μια καθιερωμένη μέθοδος αποκωδικοποίησης κοινωνικών καταστάσεων για παιδιά με ΔΑΦ είναι η χρήση Κοινωνικών Ιστοριών
- Τα μεγαλύτερα παιδιά μπορεί να επωφεληθούν από κουίζ πολλαπλών επιλογών με τα οποία διδάσκονται να επιλέγουν κατάλληλες απαντήσεις σε υποθετικές καταστάσεις
- Μερικοί μαθητές με ΔΑΦ μπορεί να χρειάζονται λεπτομερή εξήγηση του τι είναι εκφοβισμός και ίσως κάποια οπτική αναφορά (φωτογραφίες ή εικόνες) που δείχνουν παραστατικά τη διαφορά μεταξύ καταστάσεων που συνιστούν εκφοβισμό και άλλων λιγότερο σοβαρών διενέξεων ή παρεξηγήσεων.
- Οι μαθητές με ΔΑΦ μπορούν να ωφεληθούν από ένα δομημένο πρόγραμμα κοινωνικής εκπαίδευσης και να βελτιώσουν τις επικοινωνιακές τους δεξιότητες και τις αντιδράσεις τους ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο.

- Οι μαθητές με ΔΑΦ μπορεί να χρειαστούν εναλλακτικούς τρόπους αναφοράς ενός περιστατικού εκφοβισμού όπως σκίτσα ή εικόνες.
- Οι μαθητές με ΔΑΦ θα πρέπει να έχουν εκπαιδευτεί σε στρατηγικές αντιμετώπισης του εκφοβισμού όπως χρήση συγκεκριμένων εκφράσεων ή αντίδραση βάσει ενός προκαθορισμένου σχεδίου.
- Το σχολείο θα πρέπει να διατηρεί στενή επαφή με τις οικογένειες των ευάλωτων μαθητών αλλά και των νταήδων και να επιδιώκει να μοιράζεται με αυτές τις στρατηγικές μείωσης του σχολικού εκφοβισμού που εφαρμόζει.

Συμπέρασμα

- ❖ Οι μαθητές με ΔΑΦ μπορούν να τα καταφέρουν σε ένα τυπικό σχολείο και πολλοί από αυτούς τα καταφέρνουν.
- ❖ Η παρουσία τους στη τυπική τάξη μπορεί να είναι μια θετική εμπειρία τόσο για αυτούς όσο και για τους συμμαθητές τους και μια ευκαιρία να ενισχυθεί η ανεκτικότητα και η κατανόηση της διαφορετικότητας.
- ❖ Με τις κατάλληλες στρατηγικές μπορείτε να μετατρέψετε τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μαθητές με ΔΑΦ σε ευκαιρία να εμπλουτίσετε την εκπαιδευτική εμπειρία όλων των παιδιών.

*«Νιώθω ότι τελικά φτάνω στο τέλος του τούνελ. Στο διαγωνισμό μαθηματικών κατάφερα να προκριθώ στον τελικό. Σοκαρίστηκαν όλοι γιατί με θεωρούσαν χαζό. Κάποιοι νόμιζαν ότι αντέγραφα αλλά οι περισσότεροι άλλαξαν γνώμη. Είμαι πραγματικά υπερήφανος»
- Μαθητής με ΔΑΦ*

Περισσότερα για τον εκφοβισμό - 1

Σχολικός εκφοβισμός και Διαταραχές του Αυτιστικού Φάσματος

Με τη συνεργασία της National Autistic Society

Οδηγός για εκπαιδευτικούς

Οδηγός για γονείς

Οδηγός για μαθητές

Σύντομα στο <http://autismpraxis.ning.com>

Περισσότερα για τον εκφοβισμό - 2

- **Beat bullying**
www.beatbullying.org
- **Bullybusters**
www.bullybusters.org.uk
- **Bullying UK**
www.bullying.co.uk
- **ChildLine**
www.childline.org.uk
- **Cyber mentoring**
www.cybermentors.org.uk
- **Kidscape**
www.kidscape.org.uk
- **Kidsmart**
www.kidsmart.org.uk
www.childnet-int.org
- **Stop text bullying**
www.stoptextbully.com
- **Ελληνικό Κέντρο Ασφαλούς Διαδικτύου**
<http://www.saferinternet.gr/mob/index.php>
- **Ανοιχτή Γραμμή Καταγγελιών για παράνομο περιεχόμενο ή παράνομη συμπεριφορά στο Διαδίκτυο - Ελληνικό Κέντρο Ασφαλούς Διαδικτύου**
<http://www.safeline.gr>
- **Πρώθηση της ασφαλούς χρήσης του Διαδικτύου από το Πανελλήνιο Σχολικό Δίκτυο**
<http://www.sch.gr/safe>
- **INSAFE - Πανευρωπαϊκό Δίκτυο Εθνικών Κέντρων Ενημέρωσης και Επαγρύπνησης για ένα Ασφαλέστερο Διαδίκτυο υπό την αιγίδα της Ε.Ε.**
<http://www.saferinternet.org>
- **Πρόγραμμα Πλαίσιο Safer Internet της Ευρωπαϊκής Επιτροπής**
<http://ec.europa.eu/saferinternet>
- **Ελληνική Εταιρία Μελέτης της Διαταραχής Εθισμού στο Διαδίκτυο**
<http://www.hasiad.gr/>
- **Ο Οργανισμός Childnet International**
<http://www.childnet-int.org>
- **ΥποΣΤΗΡΙΖΩ 800 11 800 15: Γραμμή Βοηθείας του Ελληνικού Κέντρου Ασφαλούς Διαδικτύου**
<http://www.youth-health.gr>

Περισσότερα για τον εκφοβισμό - 3

Παραδείγματα εθνικών σχεδίων δράσης με ενημερωτικό υλικό και σχέδια μαθημάτων:

- Australian Bullying. No Way
<http://bullyingnoway.gov.au>
- Canada, Promoting Relationships and Eliminating Violence
<http://www.prevnet.ca>
- United States Department of Education
<http://www.stopbullying.gov/what-you-can-do/educators/index.html>

Άλλοι οργανισμοί:

- Διεθνές Παρατηρητήριο για τη Σχολική βία
<http://www.ijvs.org>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Πρόγραμμα VISTA για τη βία στα σχολεία, 2006 <http://www.vista-europe.org/index.php>
- Συμμαχία κατά του εκφοβισμού: δίκτυο πάνω από 100 οργανισμών του Ηνωμένου Βασιλείου για το σχολικό εκφοβισμό, από το 2002
<http://www.anti-bullyingalliancetoolkit.org.uk/>
- ChildNet – Οργανισμός για την καταπολέμηση της ηλεκτρονικής βίας
<http://www.childnet.com/publications/>
- O.H.E., Μελέτες για τη βία κατά των παιδιών
<http://www.unviolencestudy.org/>
- Δίκτυο κατά της βίας στο σχολείο, Ελλάδα
<http://www.antibullyingnetwork.gr/page.aspx>
- Ο Συνήγορος του παιδιού, με παραδείγματα δράσεων σχολείων από όλη την Ελλάδα
<http://www.0-18.gr/gia-megaloyis/bia-sto-scholeio>

Πηγές

- Ενημερωτικό υλικό για τον Σχολικό Εκφοβισμό www.epsyne.gr
- Καραβόλτσου, Α. Αθηνά (2013). Συνοπτικό εγχειρίδιο αντιμετώπισης σχολικού εκφοβισμού εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης
- NAS (National Autistic Society): “Including pupils with autistic spectrum disorders in mainstream schools” N. Humphrey, 2006
- Kennedy Krieger Institute, Baltimore
- Autismspeaks.org
- Autismhellas.gr
- Bullying – A guide for young people with Asperger Syndrome - NAS
- Bullying – A guide for school staff – NAS
- Fact Sheets for Autism
- Interactive Autism Network
- Bullying and SEN